

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 124 2003

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén

Stockholm: Ingemar Algulin, Anders Cullhed, Boel Westin

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Anna Williams (uppsatser) och Conny Svensson (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av
Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word för Windows eller Word Perfect. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 1 juni 2004 och för recensioner 1 september 2004.

Sedan årgång 2002 av *Samlaren* erhåller uppsatsförfattarna ett digitalt underlag för särtryck. Det består av uppsatsen i form av en pdf-fil, lagrad på en diskett.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

ISBN 91-87666-21-9

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Elanders Gotab, Stockholm 2003

En mental militarisering

Den svenska litteraturen före och under första världskriget

Av CLAES AHLUND

Krigets skugga i förkrigslitteraturen

Omedelbart efter krigsutbrottet första veckan i augusti 1914 börjar tidningarna i de krigförande länderna fyllas av patriotiska dikter.¹ Också i ett neutralt land som Sverige publiceras snabbt ett stort antal dikter om kriget. Litteraturen förmedlar i fortsättningen många slags reaktioner på de omskakande händelserna: från nationalistisk exaltation över obestämd oro till pacifistisk sorg och besvikelse. Litteraturen förvandlas samtidigt ofta till propaganda. Och den blir med tiden ett viktigt forum för försöken att förklara och analysera kriget och dess inverkan på människorna.

Det är en rätt utbredd föreställning att krigsutbrottet 1914 kom som en blixtnad från klar himmel. Men det överhängande krigshotet hade redan under många år påverkat det mentala klimatet i hela Europa. Litteraturen om första världskriget börjar inte utkomma 1914, utan långt tidigare. Jag ska först ge några exempel på hur det kommande kriget är intensivt närvarande i den svenska litteraturen under decennierna närmast före krigsutbrottet, för att sedan visa hur vad som skulle kunna kallas en mental militarisering intensifieras under månaderna närmast före och efter krigsutbrottet 1914. Till sist ska jag med hjälp av krigsdikter hämtade ur några svenska dagstidningar helt kort kommentera hur attityderna till kriget förskjuts under krigsåren.

Den 26 maj 1888 möttes tidningen *Arbetets* läsare av en lång dikt med rubriken ”Krig!”. Författaren var Sigvald Götsson – bakom pseudonymen dolde sig den unge socialisten Nils Gottfrid Björck (1869–1891).² Dikten varnar för ett kommande krig, som liksom så många tidigare krig ska komma att utkämpas i kyrkans och nationens lika falska namn; ett krig där folken än en gång ska luras att tro att de är varandras fiender. Så här låter inledningen:

Vidt jagar stormen bort med blodig sky
och onda andar uti natten gny.
Europa sofver och dock vaket är.
En knotig hand der långt i fjerran skakar
sin skugga emot aftonrodna'n skär

och såsom åska tungt det brakar.
Se! molnen susa bort, då stormen far,
som utaf furier den jagad var.

Det rustas tyst och sveket går ikring
och slår om fredens trygga id sin ring.
Europa hyser icke bröder mer;
ur mensklig blick, som utaf hatet flödar
en klinga smides och det smides fler
af gråkallt stål, som veka känslor dödar.
Och sedan vapnet satts i knuten hand
av **menniskor** det blir ett röfvarband.

Den våldsamma intensiteten i det poetiska uttrycket för olust och skräck inför det snabbt växande hotet mot freden resulterar, inte minst i diktens första strof, i en expressiv ångestdiktning som skulle kunna vara en klangbotten i Pär Lagerkvists "Ångest, ångest är min arvedel". Dikten får visserligen efter hand alltmer karaktär av allmänpacifistisk och antimilitaristisk förkunnelse. Men de två första stroforna förankrar budskapet konkret i tiden genom att måla upp bilden av lömska rustningar och svekfulla europeiska makter som när som helst kan bryta freden. I diktens avslutande strof kommer ändå en försiktig optimism till tals:

Men komma kan det annan tidens dag
(och morgonrodna'n skymtar redan svag
som öfver dimmig haf ett ödsligt bloss),
då folken, tröttade på fraser granna,
ej längre låta sig i bojor slås
och icke förrän **invid** målet stanna:
då folken ej för furstars tvister gå
att i "Guds" namn ihjäl hvarandra slå.³

Decennierna mellan det fransk-tyska krigets slut 1871 och första världskrigets utbrott är en tid av växande politiska spänningar mellan de europeiska stormakterna och av snabbt eskalerande kapprustning. Mellan 1860 och 1900 femdubblades de tyska försvarsanslagen, medan de tredubblades i Storbritannien och i Ryssland, och fördubblades i Frankrike. 1880-talet, då "Krig!" tillkommer, är också det decennium då den svenska och den internationella fredsrörelsen börjar få ett ordentligt genomslag – både i liberala och i socialistiska kretsar.

Den förhoppning om att freden en gång skall segra som formuleras i den avslutande strofen i "Krig!" är i förhållande till den ångeststämning som dikten i övrigt

förmedlar kanske inte fullständigt övertygande. Dikten kan ändå sägas representera den från 1700-talet och framåt alltmer utbredda fredstanken, närmare bestämt den huvudlinje som ser freden som en immanent möjlighet; som ett positivt tillstånd som kommer att uppstå när staternas inre organisation väl har förändrats. I denna tradition finns tänkare som Jeremy Bentham och Immanuel Kant, bägge viktiga för den liberala freds rörelsens utveckling. Som ett sidoskott på samma huvudlinje kan man beskriva den grundinställning till internationella konflikter som redovisas i *Det kommunistiska manifestet*: när klasskonflikterna en gång har försvunnit inom nationerna kommer nationernas fientliga hållning till varandra att försvinna.⁴ Allt tyder på att Sigvald Götsson delar denna övertygelse. Han lutar visserligen åt uppfattningen att den väpnade kampen kan komma att bli ett nödvändigt led i samhällsomvandlingen – detta återigen i överensstämmelse med det kommunistiska manifestets författare.

Det finns inom den svenska arbetarrörelsen under denna period många motsvarigheter till den militanta pacifismen hos Sigvald Götsson. De ständigt återkommande stridsmaningarna i arbetarrörelsens kampsånger uppfattades vid denna tid inte heller alltid som bilder utan konkret innebörd. De två i Sverige mest sjungna sångerna, Henrik Menanders (1853–1884) ”Arbetets söner” och samme författares översättning av ”Internationalen”, innehåller flera exempel på detta militanta språk. Också i de andra folkrörelserna användes vid denna tid ett mycket militariserat bildspråk, särskilt i frikyrkorna och i nykterhetsrörelsen – en titel som *Från det andliga stridsfältet* är ett typiskt exempel.⁵ Frälsningsarmén, med sina uniformer, militära gradbeteckningar och sin tidning *Stridsropet*, är det extremaste exemplet på denna mentalitet. Om man söker i bokförteckningar från perioden är det därför ofta omöjligt att enbart av titeln avgöra vilken typ av skrift det är fråga om: handlar den om världskriget eller något av de mer lokala krig som föregick det, eller är ämnet i stället kriget för frälsning, kriget för nykterhet, eller kriget för ett socialistiskt samhälle? *En ovän härjar Sveriges land*, *Framåt till seger* och *I härnad mot fienden* är således inte krigsromaner, utan nykterhetsskrifter, medan *10 års fälttåg* handlar om Frälsningsarméns verksamhet.⁶

Det hände att denna metaforiska militarism kom i konflikt med den bokstavliga. Detta skedde till exempel när baptistpastorn Albert Wickman i januari 1915 av krigsrätten dömdes till fängelsestraff för vapenvägran. Wickman var nämligen ”General” för den 7.000 man starka ”Vita hären”, en armé som visserligen gärna gick i strid – men för övertygelsen ”att icke döda vid något tillfälle”.⁷

Den diktsvit som den 22 september 1899 trycktes i *Svenska Dagbladet* har intressanta beröringspunkter både med Sigvald Götssons antikrigsdikt och med den militarisering av medvetandet som folkrörelseskrifternas stridsmetaforik ger uttryck för. I *Ett folk* ingår ju en av Verner von Heidenstams mest berömda, för att inte säga be-

ryktade dikter: "Åkallan och löfte". Också här finns föraningar om ett kommande krig, men också tanken att kriget vore välgörande och efterlängtat därför att det har förmågan att höja folket i moraliskt avseende. Där Sigvald Götsson skriver i ångestfylld rädsla för det annalkande kriget är Heidenstams utgångspunkt alltså tvärt om en desperat längtan efter det:

Det bättre är af en hämnare nås
än till intet se åren förrinna,
det är bättre att hela vårt folk förgås
och gårdar och städer brinna.
Det är stoltare, våga sitt tärningskast
än att tyna med slocknande låge.
Det är skönare lyss till en sträng, som brast,
än att aldrig spänna en båge.

Jag vaknar om natten, men kring mig är fred.
Blott vattnen storma och sjuda.
Jag kunde i längtan kasta mig ned
likt en bedjande stridsman af Juda.
Ej vill jag tigga om soliga år,
om skördar och guld utan ände.
Barmhärtiga öde, tänd blixten, som slår
ett folk med år af elände!

Ja, drif oss samman med gisselslag,
och blåaste vår skall knoppas.
Du ler, mitt folk, men med stela drag
och sjunger, men utan att hoppas.
Du dansar hellre i sidenvåd
än tyder din egen gåta.
Mitt folk, du skall vakna till ynglingadåd
den natt du på nytt kan gråta.⁸

Där Götsson/Björck skildrar kriget som ett meningslöst lidande betonar Heidenstam tvärtom det meningsfulla i kriget. "Krig!" är en varning för kriget och ett avståndstagande från det; "Åkallan och löfte" är något helt annat – just en "åkallan" av religiös karaktär och en desperat bön om ett krig som ska väcka sedan länge sovande krafter och värden. Idékomplexet var mycket utbrett vid denna tid.⁹ Det har också djupa rötter i författarskapet.

De enligt Heidenstam förödande konsekvenserna av välstånd och materialism målas till exempel upp i skarpa färger i broschyren *Om svenskarnes lynne* (1897):

”Den långa freden har förvandlat de krigiska svenskarne till köpmän med välståndet till mål. [...] Sverige har hemfallit åt en materialism, hvilken, blottad på allt idé-innehåll och på hvarje annan känsla än egennyttan, undergrävt vår auktoritet och vår sista återstod af själfkänsla.”¹⁰ Föreställningen om den långa fredens och välståndets leda och demoraliserande verkan hade Heidenstam redan tidigare formulerat i ”Den nioåriga freden”, som ingick i *Dikter* (1895). Här stannar författaren inte vid en längtan efter kriget; vi får bevittna hur den fredliga ledans gråtrista tillvaro plötsligt får färg, djup och intensitet, när kriget kommer.¹¹

Men Heidenstams hållning till kriget är allt annat än entydig. Redan i *Dikter* (1895) finner vi visserligen hyllningar till kriget, som i ”Den nioåriga freden”. Men här finns också dikter som ”Sånger i kyrktornet”, där ringarens destruktionslusta övergår i ringarhustruns fredsbudskap att ”det kvinnligt veka i människosinn/ skall frälsa världen och ringa in/ förbrödringens framtidsrike”.¹² Vid sidan av *Karolinerna* (1897–1898), med dess många heroiska gestalter och den genomgående tanken att kriget och dess umbäranden får individen att växa, kan vi lägga berättelsen ”Vid gränsstenen” (1890) med en rent pacifistisk tendens. Och i den under kriget utgivna samlingen *Nya dikter* (1915) ingår visserligen ”Ett folk”, men det dominerande stämningläget är snarast ett avklarnat och resignerat vemod.

Föreningen om det kommande kriget i ”Åkallan och löfte” kan ses som en motsvarighet till Sigvald Götssons ”Krig!”, om än förhållningssättet till det kommande kriget skiljer sig fullständigt åt. Uppfattningen av kriget som en kraft med positiv inverkan på folkets utveckling och andliga tillstånd är den centrala föreställningen i ”Åkallan och löfte”. Men som Staffan Björck har påpekat kanaliseras den heroiska patriotismen såväl i diktens inledning som i dess avslutning till fredligt kulturella och vetenskapliga verksamheter ”i forskning, i färger och skrifter” genom det svenska språket, ”vår andas stämma i världen”. Relationen mellan den fredligt kulturpatriotiska ramen och det heroisk-aktivistiska centrum som utgör diktens största del blir en kvardröjande spänning eller, med Björcks formulering, en ”kortslutning i inbillningens logik”.¹³ Det kan tilläggas att Heidenstam begagnar sig av en lika motsägelsefull men omvänd inramningsteknik i *Nya dikter*: den upphöjda centrallyriken är här inplacerad mellan *Ett folk* och de avslutande fornnordiska krigsdikterna.¹⁴

Heidenstams ambivalenser i förhållande till kriget utgör således ett genomgående drag. ”Kortslutningen” i ”Åkallan och löfte” utgör här bara ett exempel. Vi möter Heidenstam som patriotisk-aktivistisk agitator inte bara i *Ett folk*, utan lika mycket i artikeln ”Vad vilja vi?” (1913), ett inlägg i försvarsstriden som inte bara har realpolitiska, utan också utpräglat krigsromantiska inslag.¹⁵ Men såväl vid unionskrisen 1905 som vid första världskrigets utbrott 1914 intar Heidenstam en avvaktande och allt annat än aktivistisk hållning, och i ”Krigets gåta” (1915) framlägger han utpräglat

fredsvänliga åsikter.¹⁶ Staffan Björck vågar försöket att sammanfatta Heidenstams ställningstaganden till kriget genom att hävda att författaren ”i regel fördömer kriget som politiskt instrument” samtidigt som han ”inte vill vara utan de moraliska kvaliteter som kriget, ja redan krigsfaran, kallar fram hos den enskilde och folken”. Således ”tvinnas en pacifistisk och en heroisk tråd oavlatligt samman i hans författarskap,” menar Björck.¹⁷ Heidenstams hållning till kriget kan alltså beskrivas som kluven, eller den kan karakteriseras som pendlande mellan två poler. I den postumt utgivna minnesboken *När kastanjerna blommade* (1941) betonar han själv i en betraktelse över fadern Vegesack första världskrigets verkan som ett avgörande moment i ett utvecklingsförlopp – inte bara i hans eget, utan i ett större:

I världskrigets första dagar, då härarna med bekransade hjälmar tågade ut under sång mot det stora äventyret, välvde sig ett ögonblick också över dem en skymt av den sagans himmel, som blånade över atenarnas gång till Maraton. Den försvann med ögonblicket. Världskriget blev ett gråsvart maskinkrig, där liv mäjades som ax. De krig däremot, som vår hjälte [Vegesack] beredde sig att gå tillmötes, hade ännu i behåll det personliga betydelse.¹⁸

1904 utkom romanen *När krigsguden talar*. Den hade underrubriken *Romantiserad skildring af vårt kommande krig*. Författaren var Iwan Aminoff (”Radscha”, 1868–1928). Aminoff var vid denna tid kapten och kompanichef vid Bohusläns Kungl. Regemente och hade redan vid sidan av sin militära karriär påbörjat vad som skulle komma bli ett voluminöst och brokigt författarskap av reseskildringar, krigsreportage, historiska romaner och äventyrsromaner.¹⁹ Efter krigsutbrottet skulle han komma att bli vår mest produktive författare av äventyrsromaner med motiv från det pågående kriget – han skrev ett dussintal på bara arton månader. I *När krigsguden talar* hotas Sverige av ett stort grannland – lätt att identifiera som Ryssland – som inom kort går till angrepp och intar delar av Roslagen och stora områden i Norrland. Fienden är numerärt överlägsen, men romanen slutar ändå lyckligt: de svenska styrkorna driver till sist ut angriparen. Aminoffs roman har många äventyrsromantiska beröringspunkter med Topelius *Fältskärns berättelser*. Men Aminoff skildrar till skillnad från Topelius det *moderna* kriget. Som arméofficer kan han göra detta med en aldrig sinande ström av militärteknisk information. Man behöver inte heller läsa länge förrän bokens försvarspolitiska syfte blir mycket tydligt. Kriget slutar lyckligt först och främst därför att en omorganisation av försvarsmakten och ordentliga rustningar genomförts under de närmast föregående åren. Men resultatet blir inte bara att fienden slås tillbaka. Det framgångsrika försvarskriget får även i fortsättningen en positiv inverkan på nationen: ”Kriget hade rensat luften och tagit bort mycket af den forna egoismen och småaktigheten.”²⁰

När krigsguden talar har inga likheter med Heidenstams profetisk-extatiska åkallan av kriget och lidandet i ”Åkallan och löfte”. Och till skillnad från Heidenstam värderar Aminoff aldrig kriget ur estetisk synvinkel – det skulle vara honom fullständigt främmande att tala om krigets skönhet. Romanens hjälte, kapten Kihl, talar om ”krigets fasor” och ”det vedervärdiga, som finnes i striden”, och han beskriver sig själv som ”fredsvän”.²¹ Men för fredens bevarande är det avgörande att vi föreber oss för krig, konstaterar han. Och vi återfinner också grundtanken i ”Åkallan och löfte”: Kriget framställs ju trots sina fasor som ett verksamt medel mot egoism och småaktighet.

Aminoffs roman är en god representant för genren invasionsberättelser – framtidsskildringar där det egna landet utsätts för en invasion. Bara ett par månader efter det franska nederlaget i det fransk-tyska kriget 1871 utkom anonymt den snabbt oerhört uppmärksammade berättelsen om en framgångsrik tysk invasion av *Storbritannien: The Battle of Dorking*, skriven av en överste vid ingenjörstrupperna, Sir George Tomkyns Chesney. Redan under 1700-talet hade det visserligen – åtminstone i England och Frankrike – publicerats enstaka berättelser om invasioner förlagda till framtiden och under 1800-talet utkommer mängder av skrifter av detta slag.²² Även i Sverige skrevs det enstaka invasionsberättelser vid mitten av 1800-talet. Inte desto mindre blev *The Battle of Dorking* en sällsynt inflytelserik berättelse: under de följande decennierna publiceras i Västeuropa ett mycket stort antal uppföljare.²³

De europeiska invasionsromanerna visar stora variationer i fråga om vilka nationer som bekrigar varandra. I Storbritannien utges under perioden 1871–1914 drygt sextio invasionsberättelser. Här spelar Tyskland den invaderande fiendens roll hela 41 gånger. Men som god tvåa kommer Frankrike (18 gånger), följt av Ryssland (8 gånger) och, med enstaka noteringar, Kina, Japan, USA och – Mars. Den sistnämnda angriparen finner vi i H. G. Wells roman *The War of the Worlds* (1898).²⁴ Bland invasionsromanens subgenrer märks spionromanen, romaner som beskriver ett kommande inbördeskrig utlöst av klassmotsättningar, så kallade *decline and fall narratives* som utmålar hela kulturens och samhällets förfall och undergång, och sist men inte minst vad som på engelska brukar kallas *gothic invasion novels*, som inte behandlar militära invasioner, utan subtilare hot mot civilisationen relaterade till sådant som kön, sexualitet och etnicitet – Bram Stokers *Dracula* från 1896 är väl det mest kända exemplet.²⁵

Aminoffs roman är med andra ord ett ganska sent exempel på en genre som redan länge har blomstrat ute i Europa. Invasionsromanen har två huvudvarianter, en optimistisk som visar vilken nytta landet kommer att få av en välorganiserad och välutrustad försvarsmakt, och en pessimistisk, som målar upp det katastrofala resul-

tatet av uteblivna rustningar och förberedelser. Med *När krigsguden talar* exemplifierar Aminoff den första, optimistiska, av dessa huvudtyper. Intressant nog väljer han några år senare att också prova den andra varianten. I romanen *Invasionen*, utgiven 1912 under pseudonymen Vox och omtryckt 1914 under Aminoffs eget namn som *Det eröfrade landet*, har Sverige redan förlorat kriget: landet har ockuperats av ett stort grannland, som återigen har misstänkt många drag gemensamma med Ryssland. På bokomslaget ser vi lätt kamouflerade kosacker hugga in på en folkmassa på Borggården – som värdeladdad nationell symbol utgör Storkyrkans torn en lämplig bakgrund.

Aminoffs invasionsberättelser är inte de enda i den svenska litteraturen under perioden. Men till skillnad från den engelska och den kontinentala invasionsromanen efter fransk-tyska kriget är den svenska invasionsromanen nästan fullständigt försummad av forskningen.²⁶ Den första från tiden efter det fransk-tyska kriget som jag har funnit har den uppseendeväckande titeln *Hur vi förlorade Norrland* och utgavs anonymt 1889.²⁷ Redan året därpå kom den likaså anonyma *Hvarför vi förlorade slaget vid Upsala*.²⁸ Under de politiskt högsända månaderna närmast före krigsutbrottet utkommer sedan flera intressanta svenska invasionsberättelser och invasionsromaner. Det är typiskt för den svenska föreställningshorisonten att samtliga svenska invasionsromaner målar upp bilden av ett *ryskt* anfall.

Vad visar då dessa exempel på krigslitteratur före kriget? Till att börja med att kriget för många var en realitet långt före 1914. ”På krig tänkte sannerligen ingen av oss”, hävdar visserligen Marika Stiernstedt i sina memoarer, men konstaterar samtidigt att det inte är otroligt, ”att ett fåtal allvarsamma män i Europas huvudstäder emellanåt fick krigsrisker i tankarna”.²⁹ De allvarsamma männen och kvinnorna var visserligen inte alls så få – det bevisar redan den just vid denna tid mycket snabbt växande fredsrörelsen. Men Stiernstedts iakttagelse visar ändå på en för denna tid karakteristisk kluvenhet mellan bekymmersfri sorglöshet och en allt starkare förnimmelse av att krigskatastrofen obönhörligt närmar sig. Det är en kluvenhet som ger en utmärkt illustration till det dubbla ansikte som sekelskiftesperiodens tänkande rent generellt uppvisar: å ena sidan utvecklingsoptimism och oavbrutna upptäckter och framsteg – inom vetenskaperna, inom medicinen, inom ingenjörskonsten; å andra sidan de mycket utbredda föreställningarna om att civilisationen var anfrätt av dekadens och degeneration och hotat av en smygande upplösning – konstnärligt, intellektuellt, moraliskt, till och med rasmässigt.³⁰

Sigvald Götsson, Verner von Heidenstam och Iwan Aminoff hör alla till de ”allvarsamma männen”. Men det är inte svårt att ge exempel på ”allvarsamma kvinnor” från samma period. En internationellt mycket uppmärksam författare är österrikiskan och pacifisten Bertha von Suttner (1843–1914). 1889, året efter Sigvald

Götssons ”Krig!”, gav hon ut sin snabbt mycket spridda och omdiskuterade roman *Die Waffen nieder!* – översatt till svenska 1893 under titeln ”*Ned med vapnen!*”. Denna första svenska översättning är ”bearbetad för ungdom”, något som i översättaren och bearbetaren Toini Topelius förord ges en intressant motivering; den förklaras nämligen vara resultatet av en önskan att ”gifva vår ungdom en motvikt mot de idealiserade krigsskildringar, hvilka ännu utgöra dess snart sagdt käraste läsning och hvilka bidraga att hos densamma utveckla en stark förkärlek för krigiska bedrifter”.³¹ Bertha von Suttner tilldelades Nobels fredspris 1905.³²

I Sverige finns en författare med vissa intressanta paralleller till Bertha von Suttner, nämligen Gustaf Janson (1866–1913), som i likhet med henne var mycket läst i sin samtid. Särskilt den senare delen av hans författarskap har en civilisationskritisk tendens som bland annat ger sig till känna i skildringar av det moderna krigets verklighet, som får karaktär av principiell fredsförkunnelse: *Abrahams offer. En roman om kriget* (1901) har motiv från boerkriget; *Lögnerna. Berättelser om kriget* (1912) från det italiensk-turkiska Tripoliskriget. Den postumt utgivna *Katastrofen* (1914) är liksom Aminoffs *När krigsguden talar* en roman om det kommande kriget, men med ett pessimistiskt scenario och med handlingen förlagd till år 2913. Romanen utspelas i en värld där hela samhällsapparaten, inklusive politik och opinionsbildning, styrs av några få enorma truster och syndikat; i praktiken en maktkoncentration som ger en enda familj en närmast total makt och kontroll. *Katastrofen* slutar med en proletariats revolution som leder inte bara till samhällssystemets, utan till hela mänsklighetens undergång – en man och en kvinna överlever dock, vilket ger en öppning för en optimistisk tolkning.³³ Gustaf Janson hade socialistiska sympatier. Den våldsamma arbetarrevolution som Sigvald Götsson kunde drömma om och som lika långtansfullt som vällustigt frammanades i Leon Larssons *Hatets sånger* (1906) framställs emellertid i *Katastrofen* inte som något positivt. Romanens läsare får veta att såväl den ekonomiska maktkoncentrationen som den därpå följande katastrofala revolutionen kunde ha undvikits om den socialistiska rörelsen under 1900-talet hade drivits tillräckligt bestämt och kompromisslöst.³⁴

Ett svenskt exempel på en ”allvarsam kvinna” är Frida Stéenhoff (1865–1945). I likhet med Sigvald Götsson hade hon anknytning till den ungsocialistiska rörelsen. Den 1/II 1906 uruppfördes Frida Stéenhoffs drama *Stridbar ungdom* i Gävle av Alfred Lundbergs teatersällskap. Uppförandet väckte stor uppmärksamhet som den första pacifistiska teaterföreställningen i Sverige. Stéenhoffs biograf Beatrice Zade uppger att premiärpubliken mottog dramat med stor entusiasm.³⁵ Av recensionerna i lokalpressen framgår emellertid tydligt, att publiken var delad i två läger. I *Arbetarbladet* meddelas att bifallet var ”varmt och kraftigt”, men att ”den chokerade [sic] parketten” ”av helt naturliga skäl ställde sig reserverad till applåderna”. Liberala

Gefle Dagblad kan å sin sida rapportera att dramat ”af en del bland publiken motogs med demonstrativt bifall.³⁶ *Stridbar ungdom* spelades under de följande månaderna för utsålda hus i en lång rad svenska städer. Dramat spreds snart till långt större kretsar genom att chefen för Socialdemokratiska ungdomsförbundets förlag, Per Albin Hansson, förvärvade förlagsrätten och på våren 1907 gav ut det i en imponerande upplaga om fem tusen exemplar.³⁷ Här angavs som författare Harald Gote, en av Frida Stéenhoff flera gånger tidigare begagnad pseudonym.

I *Stridbar ungdom* representerar Generalskan Kristina von Burg patriotismen och militarismen, medan hennes bror Marco Melato, professor i historia, är en för sin samtid fullständigt främmande akademiker. Professorns son Flor är däremot livligt engagerad i ”fredssaken”. Flors kusin Regina, dotter till generalskan och av alla uppfattad som hans blivande hustru, tar däremot, liksom sin mor, bestämt avstånd från de ”fosterlandsfientliga”.

Stridbar ungdom innehåller ett par för sin tid mycket okonventionella aspekter på krigets psykologi. Stéenhoff lyfter således fram den traditionellt auktoritära manlighetens attraktion på Regina som en rent fysisk botten i hennes försvarsvänlighet och patriotism. Militarismens maskulina lockelse ställs här mot den milde men tyvärr alltför ”omanlige” Jesus från Nasareth.³⁸ En sällsynt dramatisk formulering av den pacifistiska övertygelsen möter vi också när Flor deklarerar sin avsky för krig och för dödande över huvud taget: ”Det är mig omöjligt att vara bödel. Be mig lika gärna bli människoätare som soldat. För mig är det bara en nyans mellan att slakta och äta.”³⁹ Stéenhoff föregriper här med ett drygt decennium den centrala tanken i Selma Lagerlöfs stora antikrigsroman *Bannlyst* (1918), där avskyn för kannibalismen används just i syftet att framkalla avsky för kriget.

I det större drama som utspelas på gatorna utanför familjens salong stiger spänningen dramatiskt när arbetarledaren och fredsagitatorn Veber mördas på öppen gata. Makthavarna vill kommendera ut trupper mot den demonstrerande folkmassan, men ”manskaper från samtliga kasärner” undertecknar i stället ett manifest, med innebörden att ”trupperna hädanefter skilja på yttre fiender och fredligt demonstrerande landsmän”.⁴⁰ Från gatan hörs ett tilltagande oväsen, som efter hand övergår i hurrarop och jubel: statsministern har avgått och en ny, icke-militaristisk regering ska bildas. Nyss var landet på väg mot krig och inbördeskrig. Nu har arbetarnas fredsengagemang i stället lagt grunden till ett fredligt samhälle styrt enligt internationalistiska principer.

Frida Stéenhoff såg uppenbarligen, liksom många andra radikala pacifister, detta scenario som en realistisk möjlighet. Hennes vision av en ljus och fredlig framtid skulle dessvärre snart visa sig vara mindre profetisk än Sigvald Götssons förningar om ett kommande ohyggligt krig. I broschyren *Krigets herrar – världens her-*

rar från 1915 redovisar Stéenhoff den chockupplevelse som krigsutbrottet inneburit för henne:

Hur många kvinnor, som fått uppleva världskriget, känna ej inom sig som om de skulle bära med sig till graven ett dödshugg av ett mordvapen. Deras hjärta har fått ett oläskligt sår. De äro andra varelser i dag än för några månader sedan. Då anade de inte, att mänsklighetens förnedring skulle bli så djup.⁴¹

Jag har givit exempel på några förhållningssätt till kriget före kriget; de är i flera fall allt annat än entydiga. Heidenstam formulerar i "Åkallan och löfte" ett intensivt uttryck för föreställningen om krigets renande och förädlande verkan, men denna nationellt och visionärt högstämnda appell flankeras på ömse sidor av en betydligt försiktigare maning till nationell självhävande i fredliga former. Och som vi har sett in-tar Heidenstam en mycket varierande hållning till kriget. Iwan Aminoff kan i *När krigsguden talar* länge ge framställningen en "fredsvänlig" färg. Men till slut möter vi ändå bilden av en krigets vitalisering av nationen som knyter författaren till föreställningarna om krigets moraliska och andliga värde. Hos Sigvald Götsson finner vi en lågande antimilitarism, men som så många andra inom arbetarrörelsen vid denna tid är han ingen konsekvent pacifist. Frida Stéenhoff är däremot konsekventare i detta avseende, och hon är också betydligt mer optimistisk.

Krigsutbrottet

Vi förflyttar oss nu till tiden för krigsutbrottet 1914. I det nationella lägret skapar krigsutbrottet en upphetsad förväntan. *Vecko-Journalen* innehåller mängder av exempel på att denna upphetsning i kombination med bristande rapportering från fronten i inledningsskedet skapar ett behov att substitut. Eftersom Sverige stod utanför kriget måste upphetsningen finna andra utlopp än de som naturligen stod till buds i de krigförande länderna. En mycket ofta anlita metod blir nu den att betrakta krigsförloppet genom en historisk optik. Jag ska ge några exempel – alla hämtade från *Vecko-Journalen*. En artikel (20/9) med rubriken "När Karl XII tog Lemberg" motiveras uttryckligen av en nyligen inrapporterad rysk seger vid just denna ort – den följs ett par veckor senare för säkerhets skull upp med ännu en artikel med rubriken "När svenska stålet biter" (11/10). Däremellan publiceras (4/10) bildreportaget "Gamla svenska fästen", apropå de krigstelegram som "dagligen erinra om gamla europeiska fästen" – de svenska som här avbildas och beskrivs är nämligen "ofta ej mindre ärorika".

När den svenska stormaktstiden konsekvent används som referensram för förståelsen av kriget innebär det för det första att svensken med Gustaf II Adolfs och Karl

XII:s hjälp görs delaktig i det dramatiska förloppet på kontinenten, för det andra att svensken med automatik tillmäts en hög status på moralens och tapperhetens värdeskalar. En annan historisk epok, frihetstiden, används på samma sätt, men i motsatt syfte. Den framställs som en dekadensperiod med stora likheter med samtidens demokratiska elände.⁴²

I *Vecko-Journalens* nummer från den 20/9 möter vi visserligen bilder av "Förödelsens styggelse", det vill säga hus i ruiner, samt av "Krigets offer" – sårade soldater och även civila. Men bildtexterna är här hållna i ett påfallande sorglöst tonfall: "Den sittande tyska soldaten har fått ett svårt skottsår i vänstra kinden, men såret läkes fort."; "En grupp av sårade tyska soldater, som man ser befinna de sig redan på bättringsvägen och en röker t.o.m. behagligt på en cigarr." En stämning av upphetsad förväntan kombinerad med en förbluffande oskuldsfullhet beträffande krigets verklighet finner vi i det för senare tiders läsare mycket bisarra bildreportaget "Inte så farligt som det ser ut" (27/9). Här har man roat sig med att fotografera gatuscener i Stockholm som ytligt betraktade ser ut som bilder från kriget. Ett par bildtexter: "Detta är ej den nya fruktansvärda 42-centimeters mörsaren som sticker fram sitt hotfulla gap utan en fredlig cementblandningsmaskin som transporteras på kärra."; "Ej en bomb över Antwerpen med ett flertal dödade utan ett gatuarbete med arbetare som tar sig en middagsrast."; "Ej ett av bomber förstört hus i Louvain utan en husrivning i Stockholm."

Liknande stämningar finner vi ofta i inslag som mer eller mindre direkt vänder sig till ungdomen. Så till exempel i en serie av tävningsspel från hösten 1914: "Vägen till Paris", "ett tävningsspel till ungdomens förströelse" (1/11) och uppföljare som "Håll fienden stängden. Ett nytt krigsspel för våra läsare" (förlagt till östfronten, 15/11) och "Turk och ryss. Ett roligt tävningsspel utarbetat för ungdomen" (29/11). Kriget som lek möter vi också i tävlingen "Vem klipper den bästa silhuetten", med exemplen "Kejsar Wilhelm", "Svensk landstormsman" samt "Tyska kavallerister" (11/10), liksom i bildreportagen "När barnen leka krig" (27/9), "Krigiska småttingar" (22/11) och "Det stora leksakskriget" (13/12). I tävlingen "Kan ni skriva en krigslimerick?" (22/11) lyder ett av de publicerade bidragen:

En tysk som drog in i Ostende
så gruveligt törstig sig kände:
han drack sig en bier
noch ein', drei und vier'
och sen längre strupen ej brände.

I slutet av november 1914 var det väl känt att den tyska invasionen av Belgien hade lett till oerhörda lidanden för civilbefolkningen och till ödeläggelse av hela stä-

der. Men för många var dessa fakta ännu inte tillräckliga för att man skulle kunna överge föreställningen om kriget som ett muntert äventyr. En av dem var konstnären Ossian Elgström (1883–1950), som senhösten 1914 ger ut sin lilla instruktionsbok *Hur man för krig med tennsoldater*. Förordets resonemang om tennsoldatkrigets nytta och nöje också för ”gamla karlar” utgår ifrån uppfattningen av kriget som en lek, och det störs inte det minsta av det verkliga krig som bara några månader tidigare utbrutit. Tvärtom framställs engagemanget i världskriget som ytterligare en anledning att leka med tennsoldater:

Det skulle glädja mig mycket, om ni komme att tycka om detta slags ”krigföring”, och just nu i dessa tider, då folken därute i världen sönderslita varandra, kan det ju passa bra att själv ha en liten enskild kamp att klara av. Det piggar upp er, stridens spänning gör er livliga och skaffar er tillfällen att visa er snarfyndighet och list på ett för er själv förmånligt sätt. Det kan nog vara bra och roligt att sitta på en biograf t.ex. och se och följa med de ”levande bildernas” liv, särskilt de om krig och örlog. Men det är tusen gånger mera livat att själv leda en armé, kämpa för och med den och planera krigets fortsättning. En biografbild ”tar slut”, men ett ”tennsoldatskrig” kan vara åratat, är ständigt lika spännande och ger otaliga tillfällen till omväxling och variationer.⁴³

Elgströms lilla bok har åtskilliga beröringspunkter med H. G. Wells *Little Wars: A Game for Boys* (1913), också den en instruktionsbok för tennsoldatskrig, som bland annat avbildar författaren i full färd med att på alla fyra ge sig hän åt tennsoldatskriget.⁴⁴

En för den moderne läsaren lika förbryllande kombination av krigsfascination och pedagogisk uppfostringsiver möter vi i den litteräre mångsysslaren Otto Witts (1875–1923) bok *Krigets tekniska sagor för stora och små* (1915). Enligt förlagsreklamen innehåller boken 17 ”delvis mycket humoristiska sagor” med ”en mängd historiska och mekaniskt-tekniska sakupplysningar af synnerligt intresse för alla åldrar”.⁴⁵ Witt hade året innan givit ut *Tekniska sagor för stora och små* där han i sagans form förklarade och illustrerade tekniska och vetenskapliga problem. Krigsutbrottet gav honom idén att följa upp den första boken med en liknande som behandlar krigstekniska frågeställningar.

I den första berättelsen, ”Kriget och dess släktingar”, får lille Karl Axel veta att kriget utgör ett naturligt element i tillvaron på alla nivåer: från elementens kamp och bacillernas strider över nationernas och rasernas krig till ”det stora kriget”, som är hela den mänskliga kulturens sjukdom. Det är en sjukdom som uppträder ”när kulturen börjar luta mot sitt fall”, ”när familjens bärande styrka föraktas, när hjärtats känslor smädas och endast hjärnan prisas, när religion och Gudsdyrkan dragas ner i smutsen och hänvisas till att vara barnsligheter”. Givet detta dekadestänkande är

det kanske inte så överraskande att kriget – trots att det beskrivs som en sjukdom – förutsätts utöva en välgörande effekt på nationen:

[M]edan nationens rent materiella liv skadats, dess ekonomi försämrats och annat förstörts, som tillhört det rent yttre – så har kriget rensat sinnena, dragit fram ur vardagslivets slitna, gråa vadmal de gömda gyllene, starka trådar, som lågo begravda, men som gåvo dräkten dess styrsel och sammanhang.⁴⁶

I de följande ”sagorna” förklaras utifrån denna referensram företeelser som svartkrut och bomullskrut, ubåtar och stridsflygplan, moderna artilleripjäser, dumdum-kulor, trådlös telegrafi, bepansring av krigsfartyg samt optisk chifferteknik.

Witts bok är långtifrån det enda exemplet på att periodens ungdomsböcker drabbas av den mentala militariseringen. Här finner vi äventyrsromaner med krigsmotiv, men också patriotiska och moraliskt uppbyggliga berättelser som vill förbereda den svenska ungdomen inför det krig som när som helst kan komma genom att göra den delaktig i en ”sund” och ”manlig” gemenskap. Ett typiskt exempel är den svenske scoutpionjären Ebbe Lieberaths (1871–1937) *Knektar, scouter och andra pojkar* (1914), enligt förordet skriven med syftet att ”komma åt en och annan pojke eller yngling och möjligen rikta in hans tankar på något annat än exempelvis gatupromenaderna, handskarne och de fina halsdukarne, biograferna m.m.”, för att i stället ”slunga ut dem i glada pojklag vid lägereldarne och annorstädes”.⁴⁷

En bok som visserligen definitivt har sina sympatier på lägereldarnas och inte på de fina halsdukarnas sida, men som vi idag knappast skulle förknippa med en yngre läsekrets – Heidenstams *Karolinerna* – presenteras i en annons i den liberala *Dagens Nyheter* den 14/10 1914 som ett av de diktverk, ”som förträffligt utvärda det stränga väder, som nu fläktar över Europa, och som väl klinga samman med den stämning, som nu fyller Sverges folk”. I en annan annons från senhösten 1914 marknadsförs *Karolinerna* inte desto mindre under rubriken ”Nya ungdomsböcker”, och förses därtill med etiketten ”Ungdomens bok framför alla andra”.⁴⁸ Bakom denna lansering ligger naturligtvis föreställningen om vikten av ungdomens nationella fosteran. Men det bör framhållas, att det i den nationalistiska historieskrivningen under decennierna närmast före och efter sekelskiftet 1900 över lag finns en tendens att se stormaktstiden som en period av uppfostran i det svenska folkets utveckling. Det är således ett synsätt där historien individualiseras och folkets utveckling jämförs med en individs – ett typiskt utslag av 1800-talets historicism.⁴⁹ En förteckning över ”pojkböcker” från Bonniers från samma tid visar nästan övertydligt det fosterländska manlighetsidealets karaktärsdanande uppgift. Bland titlarna finner vi bland annat: Ernst Westerbergs *Sverges Hjältar och Riddersmän*, Julius Mankells *Svenska hjältedater*, J. R. Spilhammars *Svenska hjältar under de senaste fyrahundra åren*, Hugo

Falks *Gösta Svärdfält och Båtsman Våghals* samt tre titlar av Sven Hedin: *Tibetanska äventyr, Från Pol till Pol* och *Scoutliv i Tibet*.⁵⁰

Efter dessa rätt extrema yttringar av krigets suggestionskraft är det på sin plats att ge exempel på en lika extrem position inom motståndarlägret. Redan 1909 utkom broschyren *Bort med krigskildringarna och krigsförhållandet från uppfostran*, skriven av folkskolläraren, vegetarianen, djurvännan och den borgerligt kulturradikale pacifisten Axel Svensson (1852–1928). Kapitlet ”Diktningen och tonkonsten missbrukade i militarismens tjänst” erbjuder särskilt intressant läsning. Svensson hävdar här att diskussionen om ”det förråande i litteraturen” i första hand bör ägnas verk som *Fänrik Ståls sägner* och *Fältskärns berättelser* och andra skrifter som förhårligar kriget. Svenssons argumentationsteknik förtjänar ett par citat:

Flera av våra vackraste sångmelodier äro satta till texter, vilkas krigiska ord och anda orena de välklingande tonerna. Så Geijers utmärkta melodi till ”O, Yngling, om du hjärta har”, där skalden Lidner förklarar dagens ljus och källans sus bredvid en blomsterstrand icke vara så ljuvliga som ”död för fosterland”. Jo, författaren skulle blott själv fått känna, hur ljuvligt det är att ligga lemlästad på slagfältet i solhetta eller köld och regn bland sårade djur och människor, som hemskt våndas i sina plågor.⁵¹

Svensson vänder sig sedan från Lidner till Kellgren:

I marschen ”När ditt bröst slår av fröjd” (ur Kellgrens op. Gustav Vasa) får du veta, hur skönt det är, när i slaktningens stormande brusning svärdet drabbar i din tappra, segrande hand och du i stridernas larm får kämpa för frihet och ära. – Sannerligen en bra förvänd smak, som finner det skönt, att människor, vilddjurslikt rasande i ilska över smärtande sår, överfalla varandra med skott, bajonetter, knivar, gevärskolvar m.m. och att slutligen den starkaste trampar ihjäl motståndaren med sina grova skor, såsom man läst att det gått till i boerkriget och i Östasien.⁵²

Förhoppningen om en fredligare framtid knöts ofta till den unga generationen: åtskilliga pacifistiskt färgade svenska romaner från krigsåren lyfter i Bertha von Suttners och Axel Svenssons efterföljd fram frågan om krigsleksakernas och krigslitteraturens skadlighet för de små. Ofta möter vi här en pappa som till mammas fasa förser sonen med tennsoldater eller krigshistoriska berättelser.

Krigsåren

Hur förändras då bilden av kriget under de fyra krigsåren? I högertidningarna inför under de första krigsmånaderna ett stort antal dikter som idé- och känslomässigt befinner sig nära Heidenstams ”Åkallan och löfte”. Åtskilliga dikter manar

också till beredskap och styrka i prövningens tid, utan att gå hela vägen till det exotiska krigsförhålligandet. Många dikter varnar för passivitet och bristande engagemang, andra för egoistiska motiv, andra återigen för att partistrider och konflikter om mindre viktiga ting gör svenskarna blinda för den fara landet befinner sig i. I tidens poetiska språk översätts dessa tre faror till några återkommande kodord: ”sömn”, ”egennytta” och ”split”. Jag ska ge ett exempel: dikten ”Nya tider...”, skriven av Anna Pählman, som stod att läsa i *Nya Dagligt Allehanda* 25/1 1915. Efter en inledning där läsaren uppmanas att böja sig ner mot fosterjorden och kyssa den, kommer den här strofen:

Hundraårig sömn oss söfde
tills det hette: allt är väl!
Hvad de svenske nu behöfde
var att väckas; taga skäl.
Småsint käbbel satt i sätet,
fyllde tiden med sitt skri.
Men nu passar ej det lätet.
Svensk är icke slaf, men fri.

Med den hundraåriga sömnen avses den hundraåriga fred, som Sverige har haft. Först i kriget vaknar vi, blir slutsatsen – vi känner vid det här laget igen föreställningen. Det ”småsinta käbbel” som hotar landet kan på samma sätt enkelt identifieras med konsekvenserna av utvecklingen mot demokrati och parlamentarism – som vi har sett ett motstycke till frihetstidens nationella lågvattenperiod.⁵³ Ofrihet och till och med slaveri blir slutresultatet av en sådan utveckling.

De nationella maningarna till beredskap, offervilja och enighet möter vi sedan i de konservativa tidningarna under hela kriget. Men även här finns enstaka exempel på dikter som tar fasta på krigets fasor. I *Nya Dagligt Allehanda*, som är en av de tidningar jag har gått igenom systematiskt, letar vi däremot förgäves efter sådana framställningar av kriget. Det sista krigsåret möter vi här snarast en stegring av upphetsningen. Orsaken är det finska inbördeskriget 1918. Den svenska brigad av frivilliga som deltar på de vitas sida gör ju att Sverige för första gången kan uppfattas som en aktiv del av kriget. Här kan man alltså engagera sig direkt i den svenska brigaden, i stället för att gå omvägen över den svenska historien. De hemvändande svenskarna hyllades med stor fosterländsk pompa – här och var stod det visserligen socialisterna i gathörnen och ropade ”mördare”. De stämningar som ligger bakom hyllningarna kommer till uttryck i många dikter våren 1918. Ett typiskt exempel är Karl-Erik Forsslunds dikt ”Till Svenska Brigaden”, från april 1918. Här kan man notera bilden av de röda som kriminella element, ”rånsmän”, men också att diktaren kontraste-

rar den svenska regeringens ovilja att ingripa i Finland mot de svenska frivilligas of-
fervilja:

Så dragen i vapen i Österled
i vadmalsrock, om ej grann parad,
att strida med rånsmän, som fordom stred
en blågul brigad!

Vad vi ha brutit i tvekan försagd
med tomma fraser från hög estrad,
det må Du sona med ädel bragd,
Du svenska Brigad!⁵⁴

I *Nya Dagligt Allehanda* finner vi alltså inget genomslag för den krigströtthet och den alltmer negativa syn på kriget som också många nationellt orienterade författare annars ger uttryck för. Ett exempel på det är Bertil Malmberg, en av de diktare som under åren närmast före krigsutbrottet och ännu i början av kriget går allra längst i fosterländskt patos. I slutet av 1916 har han uppenbarligen tagit intryck av den alltmer förfärande rapporteringen från det mekaniserade krigets slagfält. Det visar sig i dikter som ”Ännu en jul...” och ”Jul på de dödes fält”. Här kontrasteras julbudskapet mot krigets lidanden, som nu framställs som meningslösa.

I de liberala och ententevänliga tidningarna är man i jämförelse med högerpres-
sen långt mer fredligt sinnad. Den liberala pressen hade också av tradition mycket
mindre litterärt material än både de socialistiska och de nationella bladen, och dik-
ter om kriget är här inte särskilt vanliga. Ett undantag är Bo Bergman, som till *DN*
levererar flera dikter om kriget, bland annat den av ett pacifistiskt patos burna ”Det
heliga kriget”, som prydde det liberala huvudorganets framsida dagen före julafton
1914. Mest känd av Bergmans krigsdikter är väl ändå den bittert ironiska ”Marche
funèbre”, tillkommen som en direkt reaktion på en artikel i *DN*, den 16/8 1915, om
en transport genom Sverige av tyska krigsinvalid. Artikeln illustrerades av en bild
av ett antal tyskar på kryckor med bildtexten ”krymplingarnas parad”.⁵⁵ Dagen
därpå infördes Bergmans dikt tillsammans med en del av bilden från gårdagens ar-
tikel:

Vi komma från maktens tinnar
och vanmaktens tidsfördriv.
Vi kråla. Vi linka på pinnar.
Vi släpa det lilla som ännu
finns kvar efter doktors kniv.
Och döden vill inte ha oss,

och livet vill inte ta oss
tillbaka som mer än stumpar
och stycken och trasor av liv.

Här har du din älskare åter,
men armarna har han glömt.
Han vänder sig bort och gråter
med blodiga ögonhålör
och nickar och småler ömt,
fast halva ansiktet tryter
– och om det är äran som flyter
ur såret inunder rocken,
så stinker äran fördömt.

Men solen mister ej ljuset
för några haltande led.
Se världen är skön och snuset
är gott om man bara äger
en näsa att snusa med.
Vårt land, vår heliga moder,
här får du nu hjältestoder
och fågelskrämmor på åkern,
där korparna slagit ned.

I den socialistiska pressen är tonläget redan från början antimilitaristiskt och – som regel – pacifistiskt. Efter den ryska revolutionen växer klyftan mellan den reformistiska delen av arbetarrörelsen och den revolutionära. Spänningen mellan pacifism och revolutionär entusiasm blir nu emellanåt mycket stor. Det är den också i Ture Nermans diktsamlingar, där pacifistiska antikrigsdikter kan stå sida vid sida med rätt blodtörstig revolutionsdiktning.

Till varje jul fylls de socialistiska tidningarna med ironiska ”juldikter”, där julens budskap om kärlek och frid kontrasteras mot krigets blodiga verklighet. I en sådan juldikt, skriven av signaturen Claryon och tryckt i ungsocialisternas *Brand* (24/12 1915), är ämnet kontrasten mellan den rika borgarbrackan i Sverige och den fattiga fabriksarbeterskan i Tyskland. Förbindelselänken är den fältgråa leksaksuniform som hon sytt, och som den svenske ”borgaren” köpt som julklapp till sin son:

Den gråa lumpen en likdräkt är,
som krigets offer förbanna,
en föraktad dräkt, som mördare bär,
med kors och medaljer granna.

I flera dikter i *Brand* kombineras antivåldsförkunnelse och revolutionär stridslystnad. Så till exempel i Ragnar Jändels ”Mönstring”, införd första Maj 1918. Jag har redan påpekat att krigets och stridens bildspråk flitigt utnyttjas av de stora folkrörelserna vid den här tiden. I ”Mönstring” prövar Jändel metaforikens gränser. Läsaren får själv ta ställning till om det bara är fråga om ännu en krigsmetaforisk framställning av arbetarrörelsens uppgift. Eller handlar dikten om en mer bokstavig ”mönstring”: startpunkten för en strid som förs på gatorna med vapen i hand?⁵⁶

Krig, identitet, mentalitet

Veckotidningstävlingarna, dagstidningarnas krigslyrik, populärlitteraturen, instruktionsboken för krig med tennsoldater och reklamen – som utrymmet här inte medger att jag kommenterar; på ett plan ger dessa källor prov på mer eller mindreoreflekterade attityder och mentaliteter som erbjuder nya infallsvinklar också på den litteratur om kriget som faller inom litteraturvetenskapens traditionella undersökningsområde: inom prosalitteraturen till exempel Selma Lagerlöfs *Bannlyst* (1918), Pär Lagerkvists *Järn och människor* (1915), Sigfrid Siwertz *Eldens återsken* (1916) och Elin Wägners *Släkten Jerneploogs framgång* (1916); inom lyriken till exempel Anders Österlings *Sånger i Krig* (1917), Karl Asplunds *Hjältarna* (1919) och Ture Nermans *I fiendeland* (1918).

Men alldeles oberoende av detta utgör dessa källor en rik men nästan inte alls uppmärksammas dokumentation av hur man inte bara tänkte om, utan också kände inför kriget. De ger oss en möjlighet att se hur skilda förförståelser närmast reflexmässigt aktiveras för att göra det dramatiska politiska händelseförloppet begripligt och hanterligt – ibland är det fosterländskt romantisk historieskrivning som utgör basen i denna förförståelse; ibland är det internationalistiska och antimilitaristiska känslor som bottnar i arbetarklassperspektivet. Särskilt intressant är det att studera hur dessa reaktionsmönster efter en tid ofta kommer i konflikt, inte bara med varandra och med verkligheten – i form av rapporteringen från fronterna, utan också med idéer och övertygelser på det intellektuella planet, och med gruppljaliteter och partilinjer av olika slag. Ambivalenserna, motsägelsena och förskjutningarna i inställningen till kriget är ett karakteristiskt drag såväl för den svenska som för hela den europeiska litteraturen om första världskriget.

ABSTRACT

Claes Ahlund, A Militarization of the Mind: Swedish Literature and the First World War

The essay suggests that the literature of the First World War does not begin with the actual outbreak of the war in 1914, but much earlier. Anticipation of the coming war is a recurrent theme in Swedish literature during the preceding decades; attitudes varying from nationalist enthusiasm to pacifist and anti-militarist abhorrence. On both sides, however, ambivalence and contradiction are characteristic features. Among the authors discussed in this context are Nils Gottfrid Björck ("Sigvald Götsson", 1869–1891), Verner von Heidenstam (1859–1940), Iwan Aminoff (1868–1928) and Frida Stéenhoff (1865–1945).

Anticipation of a coming war occur in poetry as well as in drama and what can be termed the invasion story, a genre increasingly popular in the decades between the Franco-Prussian War in 1870–1871 and the outbreak of the Great War in 1914. The invasion story typically tells of a successful future invasion by a hostile nation that proves armaments and military training to have been totally insufficient. Particularly important in setting the standard for the invasion story was *The Battle of Dorking* (1871), written by Sir George Tomkyns Chesney. In the following decades invasion stories were written in—and translated into—many languages in Western Europe. The Swedish contributions include *Hur vi förlorade Norrland* ("How Norrland was lost", 1889), *Hvarför vi förlorade slaget vid Upsala* ("Why we lost the battle of Upsala", 1890), *Med vapen i hand. Romantiserad skildring af vårt kommande krig* ("At arms: a romantic story of our coming war", 1901–1902), and two invasion stories written by the same author, Iwan Aminoff: *När krigsguden talar* ("When the War-God speaks", 1904), and *Invasionen* ("The Invasion", 1912).

The literature of the decades preceding 1914 shows that the vision of a coming war was gradually becoming more substantial. The premonitions of war can be described as a dark undercurrent in a period otherwise characterized by technological and scientific progress as well as an optimistic view of the development of civilization. It is an undercurrent related either to nationalistic/quasi-religious and social darwinist conceptions of war as a positive factor in the history of civilization, or to pessimistic ideas of decadence and degeneration. In the war-literature before the war, there are pacifist novels as well as romantic and heroic stories; anti-militarist poetry as well as versified nationalist propaganda, urging the readers (and the authorities) to prepare for glorious and heroic war.

The second section of the essay deals with reactions to the war in nationalist magazines and children's literature in Sweden during the autumn of 1914. Far from giving an accurate picture of the realities of war, the journalists describe it as an adventure full of heroic opportunities. Neutral Sweden being excluded from direct participation in the warfare, many writers use history as a means to raise nationalist sentiment. Supposedly heroic deeds of the Swedish 17th and 18th century are typically set up as inspiring examples.

In the third and final section of the essay, the attitudes to the war in poetry published in right-wing, liberal, and socialist daily papers are discussed. The martial enthusiasm, predominant among conservative writers and right-wing papers in the early months of the war, in many cases is gradually replaced by a weariness of war. In the poetry published in the

conservative *Nya Dagligt Allehanda*, however, the romantic attitude to war is maintained to the bitter end. Due to the civil war in Finland, heroic and romantic contributions even increase during 1918. The liberal daily *Dagens Nyheter*, on the other hand, at all times keeps a reserved and critical position. The radical socialist *Brand* has the critical attitude towards war in common with the liberal daily. The poetry published in *Brand* differs from that of *Dagens Nyheter* above all in focusing not only on the senseless suffering and the immense costs of war, but also on the question of responsibility; targeting capitalists, the monarchy and the clergy alternately.

NOTER

- 1 Denna uppsats är en lätt bearbetad och med notapparat försedd version av den föreläsning som under rubriken "Medvetandets militarisering. Den svenska litteraturen under första världskriget" hölls vid Svenska Litteratursällskapets årsmöte i Uppsala den 13/2 2003.
- 2 Axel Uhlén, *Arbetardiktningens pionjärperiod 1885–1909*, Bokförlaget Vanadis, Stockholm 1964, s. 175 ff.
- 3 *Arbetet* 26/5 1888. Dikten citeras i sin helhet i Uhlén 1964, s. 190 ff.
- 4 Alf W. Johansson, "Fredstanken i Europa", i Immanuel Kant, *Om den eviga freden*, red. Alf W. Johansson, Rabén Prisma, Stockholm 1996, s. 24.
- 5 Johan Fredrik Johansson, *Från det andliga stridsfältet. Fjorton betraktelser* (1912). Intimt förknippad med den mentala militarisering som titlarna på dessa folkrörelseskrifter demonstrerar är folkrörelsernas bidrag till utformandet av ett svenskt nationalmedvetande – ett område som på senare tid har börjat intressera forskningen. Nykterhetsrörelsen granskas i detta avseende i Samuel Edquists *Nyktra svenskar. Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1897–1918*, Uppsala 2001 (Acta Universitatis Upsaliensis: Studia Historica Upsaliensia, 200) [diss.]. Föreställningar inom nykterhetsrörelsen om rusdryckerna som nationell fiende och nykteristerna som landets räddare diskuteras av Edquist på s. 69 ff. En något äldre studie med en annan infallsvinkel men åtskilliga beröringspunkter är Christer Strahls *Nationalism & socialism. Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890–1914*, C. W. K. Gleerup, Lund 1983 [diss.], där en socialistisk version av nationalism identifieras i den svenska socialdemokratins försvarsdiskussion.
- 6 Oskar Wågman, *En ovän härjar Sveriges land* (1912), E. Aug. Aspberg, *Framåt till Seger! Maningsord till nykterhet* (1914), J. Thulin, *I härnad mot fienden. En vädjan i allvarstid till samling i nykterhetskampen* (1911), E. Hellberg, *10 års fälttåg* (1893).
- 7 *DN* 17/1 1915, "Fredspastorn inför krigsrätt".
- 8 *SvD* 22/9 1899. Jfr Verner von Heidenstam, *Samlade Skrifter*, red. Kate Bang och Fredrik Böök, 19, *Nya dikter*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1944, s. 16 f., 123 f.
- 9 Jfr Björck 1946, s. 120 ff., där idékomplexets historia skisseras från GT över Treitschke, Nietzsche, Strindberg, Snoilsky, Kjellén och Hjärne till Heidenstam. Jfr även Tyrgils Saxlund, *1914 års idéer. En studie i svensk litteratur*, Stockholm 1975 [diss.]. Även om

- denna tradition sannolikt spelar den största rollen i ett svenskt receptionssammanhang bör det understrykas att en positiv värdering av kriget vid denna tid inte bara återfanns i Tyskland, utan också t.ex. i Storbritannien. Som Cecil Degrotte Eby har påpekat låg socialdarwinistiska föreställningar om "the survival of the fittest" och om att kriget varken vore något onaturligt eller något negativt "at saturation density throughout nearly all layers of Victorian society". Cecil Degrotte Eby, *The Road to Armageddon: The Martial Spirit in English Popular Literature, 1870–1914*, Duke University Press, Durham & London 1987, s. 2. Jfr även s. 165.
- 10 Verner von Heidenstam, *Om svenskarnes lynne*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 1897 (Skrifter utgifna af Ord och Bild, 1), s. 19. Jfr SV 9, *Tankar och teckningar* (1943), s. 22.
- 11 Verner von Heidenstam, *Dikter*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1895, s. 86–91. Jfr *Samlade Verk*, 6, *Dikter* (1944), s. 88.
- 12 *Ibid.*, s. 78. Jfr SV 6, s. 68.
- 13 Staffan Björck, *Heidenstam och sekelskiftets Sverige. Studier i hans nationella och sociala författarskap*, Bokförlaget Natur och Kultur, Stockholm 1946 [diss. Lund], s. 117 f.
- 14 Jfr Fredrik Böök, *Verner von Heidenstam*, II, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1946, s. 326.
- 15 Se Jan Stenkvist, *Nationalskalden. Heidenstam och politiken från och med 1909*, P.A. Norstedt & Söners Förlag, Stockholm 1982, s. 86 ff. "Vad vilja vi?" ingår tillsammans med andra tal och föredrag med liknande politiskt budskap i broschyren *Vad vilja vi?*, som utkom 1914.
- 16 Jfr Stenkvist 1982, s. 138 ff.
- 17 Björck 1946, s. 116.
- 18 Verner von Heidenstam, *När kastanjerna blommade. Minnen från Olshammar*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1941, s. 63. Jfr SV 20, s. 41 f.
- 19 Inte bara *När krigsguden talar* utan hela Aminoffs produktion är idag fullständigt bortglömd. Ett undantag från regeln är Nils-Olof Franzéns *Undan stormen. I Sverige under första världskriget*, Bonniers, Stockholm 1986, där i avsnittet "Kriget i böckernas spegel" en sida (s. 317) ägnas åt Aminoffs många äventyrsromaner med motiv från det pågående världskriget.
- 20 Iwan T. Aminoff (Radscha), *När Krigsguden talar. Romantiserad skildring af vårt kommande krig*, F. C. Askerbergs bokförlag, Stockholm 1904, s. 579.
- 21 *Ibid.*, s. 581 f.
- 22 I. F. Clarke, *Voices Prophesying War 1763–1984*, Oxford University Press, London 1966, s. 4 ff.
- 23 Jfr bibliografin i Clarke 1966. Bibliografin bör visserligen, åtminstone beträffande invasionsberättelser från andra länder än Storbritannien, användas med viss försiktighet.
- 24 Eby 1987, s. 11.
- 25 En översikt över invasionslitteraturens subgenrer presenteras i Johan A. Höglund, *Mobilising the Novel. The Literature of Imperialism and the First World War*, Uppsala 1997 [diss.] (Acta Universitatis Upsaliensis: Studia Anglistica Upsaliensia, 99), s. 94 ff. Se

- även Dag Hedman, ”Samhällsdebatterande förryttare eller eskapistiska efterslänrare? Populärlitteraturens status exemplifierad med sekelskiftets brittiska invasions-, agent- och spionfiktio, främst av William Le Queux”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2001:1, s. 95 ff. Den produktive Le Queux står i centrum även i Dag Hedmans artikel ”William Le Queux bland skönlitterära konspiratörer och terrorister”, *Tvärnsnitt* 2002:4, s. 50–58, där det visserligen är terrorist- och konspirationsberättelser som är huvudämnet.
- 26 Genren diskuteras inte heller i Sarah Ljungquists *Den litterära utopin och dystopin i Sverige 1734–1940*, Gidlunds förlag, Hedemora 2001 [diss. Umeå]. Två av Aminoffs romaner i genren, *När Krigsguden talar* och *Striden om Östersjön*, omnämns här endast i förbigående som ”svulstiga skildringar av kommande krig” (s. 46). I en artikel skriven av Conny Svensson, ”Historia, samtid och utopi. Om Nils Hydén och *Gula Brigadens hjältar*, *Barnboken* 2002:2, diskuteras emellertid (på s. 30 ff.) en svensk invasionsroman: Nils Hydéns (”Erik Drakes”) 879 sidor tjocka *Med vapen i hand. Romantiserad skildring af vårt kommande krig* (1901–1902).
- 27 [Ludvig Douglas], *Hur vi förlorade Norrland*, Nordin & Josephson i kommission, Stockholm 1889.
- 28 [Christian Gernandt], *Hvarför vi förlorade slaget vid Upsala den 18 maj 1900*, Henrik Sandberg, Stockholm 1890. Attribueringen enligt Libris. Enligt UUB:s Katalog 1962 är författaren E. Gernandt – Christian Gernandts andra förnamn var Emmanuel.
- 29 Marika Stiernstedt, *Mest sanning. Minnen*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1948, s. 184 f.
- 30 Jag har tidigare analyserat konfigurationer av detta idé- och mentalitetskomplex i den svenska sekelskifteslitteraturen i *Medusas huvud. Dekadensens tematik i svensk sekelskiftesprosa*, Uppsala 1994 (Acta Universitatis Upsaliensis: Historia litterarum, 18).
- 31 Bertha von Suttner, ”*Ned med vapnen!*”. *En lefnadshistoria* (övers. av *Die Waffen nieder!* [1889] av Toini Topelius), Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1893 (Läsning för ungdom), opag. förord.
- 32 Såväl kontexten kring och receptionen av *Die Waffen nieder!* som den berättartekniska strukturens funktion i den så framgångsrika tendensromanen analyseras av Edelgard Biedermann i *Erzählen als Kriegskunst. Die Waffen nieder! von Bertha von Suttner. Studien zu Umfeld und Erzählstrukturen des Textes*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1995 [diss.] (Acta Universitatis Stockholmiensis: Stockholmer Germanistische Forschungen, 50).
- 33 Se Lars Wendelius, ”Gustaf Jansons framtidsskildring Katastrofen”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* 1985:4, s. 38–61.
- 34 *Ibid.*, s. 43.
- 35 Beatrice Zade, *Frida Stéenhoff. Människan, kämpen, verket*, Albert Bonniers förlag, Stockholm 1935, s. 140.
- 36 *Arbetarbladet* 2/11 1906, ”-l -n”, ”Stridbar ungdom. En märklig premier och en märklig succes”; *Gefle Dagblad* 2/11 1906, ”-dh.”, ”Doktorinnan Stéenhoffs nya pjäs”.
- 37 Zade 1935, s. 140.
- 38 Harald Gote [Frida Stéenhoff], *Stridbar ungdom. Skådespel i tre akter*, Socialdemokra-

- tiska ungdomsförbundets förlag, Malmö 1907, s. 29.
- 39 Ibid., s. 31.
- 40 Ibid., s. 72.
- 41 Frida Stéénhoff, *Krigets herrar – världens herrar. Föredrag på socialistiska internationella kvinnodagen i Stockholm 1915*, Frams förlag, Stockholm 1915, s. [5].
- 42 Periodens historieskrivning och dess tendens att förhålliga stormaktstiden medan den utpekar frihetstiden som dess inte bara politiskt utan också moraliskt förkastliga motpol diskuteras av Patrik Hall i *Den svenskaste historien. Nationalism i Sverige under sex sekler*, Carlsson Bokförlag, Stockholm 2000, s. 180 ff. Jfr även Nils Elvander, *Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922*, Uppsala 1961 [diss.] (Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala, 42), s. 423.
- 43 Ossian Elgström, *Hur man för krig med tennsoldater*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1914, s. 4.
- 44 Eby 1987, s. 50 f.
- 45 *Svensk bokhandelstidning* 1915:10, s. 61.
- 46 Otto Witt, *Krigets tekniska sagor för stora och små*, Lars Hökersbergs Förlag, Stockholm 1915, s. 18 f.
- 47 Ebbe Lieberath, *Knektar, scouter och andra pojkar*, Åhlen & Åkerlunds Förlag, Stockholm & Göteborg 1914, s. [5].
- 48 Förlagsreklam i baksidestexten till Ossian Elgström, *Hur man för krig med tennsoldater*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1914.
- 49 Hall 2000, s. 182, 184.
- 50 Förlagsreklam i baksidestexten till Ossian Elgström, *Hur man för krig med tennsoldater*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1914.
- 51 Axel Svenson, *Bort med krigsskildringarne och krigsförhålligandet från uppfostran*, Wilhelmssons förlag, Stockholm 1909, s. 26.
- 52 Ibid., s. 27.
- 53 Patrik Hall slår fast att begreppet ”parti” utan tvekan är ”det mest förkättrade i svensk historieskrivning” och exemplifierar ur historiska framställningar från 1833 till 1928 där etablerandet av politiska partier framställs som en upplösningstendens och som ett hot mot landet. Hall 2000, s. 192 ff.
- 54 Karl-Erik Forsslund, *Till ett bergfolk. Dikter*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 1919, s. 76.
- 55 Jfr Ingrid Gavelius Renwik, *Bo Bergmans tidigare lyrik*, P.A. Norstedt & Söners förlag, Stockholm 1966 [diss.], s. 203 f.
- 56 En intressant monografi om Jändels författarskap: Jan Stenkvis, *Proletärskalden. Exempel Ragnar Jändel*, Gidlunds förlag, Stockholm 1985 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 19).